

הארדיכלות וכלכלת-השפע

ארדיכלות המאה הי"ט באירופה לא היתה ארדיכלות כנה. ההיכלים, תחנות הרכבת, המוזיאונים ובתי-המגורים של השכבות האמידות נבנו לא מתוך דאגה רצינית לארגון תהליכי החיים במרחב שתוחם בתבונה כי אם בעיקר כדי להאדיר רושם ולהפגין כלפי הוץ את העצמה והעושר של הפרט, החברה או המדינה. לעומת זאת נבנו מעונותיהם של פשוטי-העם מתוך זילזול מוחלט בצרכים היסודיים ביותר של האדם. אורוות הסוסים תוכננו ונבנו באותה תקופה מתוך דאגה גדולה לנוחות, להיגיינה ולרווחה של בעלי-חיים מיוחסים אלה. הירושה של משכנות-העוני באירופה היא כמעט כולה ירושת המאה שעברה.

הארדיכלות המודרנית, שקמה כתגובה חריפה על מציאות זו, שמה למטרה לעצמה למצוא פתרונות לצרכים האמיתיים של בני-האדם. מטרה זו תאמה את ההשקפות המתקדמות של התקופה בכל השטחים. השגתה היתה מותנית ראשית-כל בדאגה שווה לכל אדם, ושנית — בחשיפת צרכיהם האמיתיים של בני-אדם ובהבחנה ברורה ביניהם לבין הצרכים המדומים, שהיו עיקר עניינם של ארדיכלי המאה הי"ט.

אין זה נכון (כפי שטוענים כיום רבים) שבראשית דרכה היה עיסוקה של הארדיכלות המודרנית בצרכים חמריים ופונקציונליים בלבד. הארדיכלות החדשה והדמוקרטית לא ראתה את האדם כמכלול פונקציות שימושיות בלבד. מאז ראשית דרכה, בנסיונותיהם המגששים של אורטה והנרי ון-דה-רולדה הבלגיים, טוני גרביניה הצרפתי, סוליבן ופרנק לוי-רייט האמריקאים ורבים אחרים, היתה הארדיכלות החדשה ערה גם לבעיות הנפשיות של האדם. הפתרונות הפונקציונליים לא באו אלא כדי ליצור מסגרת-חיים רציונלית ויעילה ולאפשר ע"י כך פיתוח חיים אינטנסיביים, תרבותיים, בריאים ומלאי אושר במסגרת זו.

הצרכים האמיתיים הם אפוא, לכל הדעות, צרכי-חומר-ונפש שאין להפריד ביניהם. מן הבחינה החמרית הבינו חלוצי הארדיכלות המודרנית שהבעיה המרכזית היא להביא את פירות הציביליזציה המודרנית לשימוש הכללי, תחת שיהיו, כבעבר, נחלתם של עשירים בלבד. אשר לצרכים הנפשיים, הרי עמדו בתוקף על זכותו של כל אדם, כעני כעשיר, לפרטיות, למרחב-מחיה מספיק, לאוויר צה, לאור-שמש, למגע עם הטבע. אין לדבר על צרכים נפשיים אחרים, כגון צמא לאמנות ולתרבות, לפני סיפוק עיקרן של הדרישות ההיגייניות והפסיכולוגיות הראשוניות הללו.

לא עברו ימים רבים והתברר כי אין כל אפשרות לפתור בעיות אלו בתיכנון המגורים בלבד כי אם יש לתכנן תיכנון אורגני, רציונלי ומלא את השכונה ואת העיר. תכניתו של ברלוי לעיר אמסטרדם בשנת 1916 וספרו המפורסם של פטריק גדס על הצורך בתיכנון אזורי, שנתפרסם באותה עת, הם עדות לגישה חדשה זו. אפשר אפילו להרחיק לכת ולראות בעיר-הגנים הראשונה, לצ'וורת, שליד לונדון, את אחד הנסיונות הראשונים בכיוון זה.

כיום הדבר מובן מאליו: המגורים אינם יכולים להכיל את כל השירותים הדרושים לאדם בחברה המודרנית; החינוך, שירותי הבריאות, הפבישים ואמצעי התחבורה, הגנים, מוסדות החברה, המימשל והתרבות השונים — הכרחיים הם לאדם כדי שיוכל לחיות חיים תקינים ומלאים.

תכנון-הערים והתכנון האזורי גדלו עם הבשלת ההכרה הזאת, ועמם נעשתה הארדיכלות אמנות חברתית, כפי שקרא לה ון-דר-סוואלמן, אחד מחבריו הראשונים של גרס. בשנת 1916. הכרת החובה ללמוד את הצרכים האמיתיים של האדם במלוא הקפם היא שהעמידה את הבסיס הרציונלי לארדיכלות המודרנית בראשיתה.

אולם בשטח זה, החברתי והכלכלי, הופיעו סתירות שלא היה בידי הארדיכל להתגבר עליהן והוא חסר-אונים בפניהן עד היום הזה. הכלכלה הלאומית של המדינות הרכושניות לא יכלה בשום אופן לספק את הדרישות שנוסחו בבהירות כזאת ובהקף כזה.

תחת לחץ עצום של עובדות — גידול התעשייה והערים, תביעתם הנמרצת של שתי מלחמות-עולם — נאלצו הממשלות להירתם בעול השיפון העממי. בארצות העשירות יותר הפך השיכון העממי אחד המכשירים לחלוקה מחדשת של ההכנסה הלאומית. אך בתוך כך נשארה בעינה נטייתן של השכבות העשירות בכל ארץ להפחית ככל האפשר את החלק המוקצב לדלת-העם, להפחית מן המסים המוטלים על בעלי היכולת ולקצץ בהשקעות המדינה במוסדות ובשירותים הציבוריים המצריכים הגדלת המסים.

עם זאת הלכה הארדיכלות המודרנית ונרתמה לסיפוק צרכיהם של בעלי-היכולת: ארמנות-משרדים של החברות הכלכליות הגדולות והבנקים, בתי-מגורים משותפים מפוארים להשפרה (ואחר-כך גם למכירת דירות), מעונות-פאר פרטיים — בכל אלה נוצלו עד-מהרה כל השגי המחשבה והטכניקה הארכיטקטונית החדשה. תיכנון השיפונים והשירותים הציבוריים, בעלי התקציבים המוגבלים, תבע לימוד יסודי של הצרכים — כדי למעט בהוצאות. מכאן נובע האופי הרציונלי של בניה זו. אולם לא כך היה דינה של הבניה לצרכם של בעלי-היכולת. הנוחות והרווחה היו נחלתם גם במסגרת הארדיכלות הישנה, בלתי-הרציונלית. אמנם נוצלו בבניה העשירה כל השגיה של הארדיכלות החדשה והרציונלית, אך לא היה די בכך: הארדיכלות העשירה הפכה תוך זמן קצר ארדיכלות של ראווה, של הפגנת עצמה כלכלית, עושר ופרסטיז'ה. בתופעה זו יש לראות נסיגה, אמנם חלקית, לעומת התפיסה הארדיכלית של המאה שעברה, ואם גם במסווה של צורות חדשות ובלווית ציוד חדיש.

*

בתוך שאר גורמים שהביאו לפריחתה של ארדיכלות-מותרות-וביזבו מטעמי ראווה ופרסטיז'ה יש לציין במיוחד אחת מתכונות-היסוד של כלכלת היוזמה החפשית, היא — פיתוח מלאכותי של צריכת מוצרי-מותרות שהם בלתי-הכרחיים כשלעצמם אך בעלי משמעות הפגנתית.

תומס בלוג מתאר במאמר מעניין ומקיף (ב„ניו-סטייטסמן” מיום 12.12.59) את התופעה הזאת. בתארו את הנטיה של השכבות האמידות למעט בהוצאות אקסטרא-ואגנטיות, להרבות באגירת הון ולמעט בתשלום מסים, הוא מציין את התוצאה ההכרחית הנובעת מזה: הפחתת הביקוש למוצרים, ומכאן — הפסקת הגידול התעשייתי, אלא אם ימצא „מנגנון” שיגדיל את הנטיה הפללית לצריכה.

„מנגנון זה” אומר בלוג, „יש לראות במיבצעי הפרסומת הנמרצים, המביאים להתישנות פסיכולוגית (בניגוד להתישנות הפיזית) של סחורות, וביחוד של סחורות המאריכות ימים. מתפתח מסע קדחתני ליצור אצל בני-אדם ביקוש חדש, או נכון יותר, לגסות ולהניעם לבטא את אישיותם במצרכים בעלי משמעות סמלית. סחורות

אינן מבוקשות עוד בגלל שימושיותן כי אם בגלל מה שהן מבטאות, בגלל הפרטי טיזיה שהן מוסיפות לבעליהן או לצורכיהן, בגלל הרושם והרגשות שהן מעוררות באנשים אחרים. בדרך זו נמנעת הנטייה לרוויה כלכלית והביקוש נעשה בלתי מוגבל כמעט.

הגידול בעצמת הייצור — אם לא יכוון לריבוי הפנאי, להרחבת החינוך ולגידול השירותים הכלליים, שבלעדיהם אין להפיק הנאה מפנאי — יכול להניב רווחים רק אם נוצרים צרכים חמריים אישיים חדשים שבעקבותיהם נוצר חוסר-סיפוק, המשמש בסיס למפעלים חדשים. צרכים קולקטיביים אינם זוכים לעידוד היות והם מצריכים אמצעים קולקטיביים, הכנסה ממסים או ממפעלים שבבעלות ציבורית. תעמולה נמרצת מנוהלת נגד „פינוק“ ע"י בתי-ספר, בתי-ח וספריות משופרים. השפעת הגורמים הכלכליים המתוארים ע"י בלוג ניפרת מאד בכל שטחי האמנות. הרדיפה הקדחתנית אחרי חידושים, אמצאות ו„אוריגינליות“ בכל מחיר נראית מזוהה פחות על הרקע הכלכלי המתואר. „שוק“ מוצרי האמנות מחדש את אופנותיו בתדירות שאינה נופלת כמעט מזו של חידוש אופנת הלבוש, המבוססת כידוע על אינטרסים מסחריים מובהקים של יצרני בדים, לבוש, תכשיטים וכו'.

ה„אוריגינליות“ וה„גילויים“ השונים המופיעים תדיר פה-רושם הם אמצעי בדוק בידי האמן השאפתן לפרוץ את החומות הגודרות בפניו את ה„שוק“ האמנותי. אלא שלא רק במישור המסחרי של האמנות ניפר הדבר כי אם גם בהפרה הנפוצה כיום בכל הארצות המפותחות (כלומר — הארצות שלגביהן נכון תיאורו של בלוג), ובעיקר בשכבות האמידות, כי יש לפתח בבתי-הספר לאמנות ולאודיאליות את כושר האמצאה, כושר היצירה והתפעמית, האישית עד מאד והחורגת מן המקובל. מובן מאליו שמאמץ זה של רבבות תלמידים להגיע בכל מחיר לדרגת „יוצר אוריגינלי“ מביא לידי זילזול בעקרונות ההגיוניים המרסנים ובחוקי הקומפוזיציה שהיו תמיד מסגרת-משמעת לכל יוצר אמיתי. מכאן השפע העצום של יצירות נסיוניות והרס הבסיס הרעיוני והמחשבתי הרציונלי...

עד כאן — תיאור התהליך בארצות העשירות והמפותחות. מכאן — דברי בלוג על השפעת תופעה זו על הארצות הנחשלות.

„...הן נטולות לגמרי אינטגרציה חברתית הנוצרת ע"י מדינת-הסעד וע"י הטלת מסים גבוהים ומדורגים. ביטול הפיקוח הביא אפוא לידי ביזבוז כוח-ההשקעה ע"י בניית-מותרות ויבוא-מותרות של מוצרים מאריכיימים מארצות המערב, כי העשירים ניצלו את החופש החדש (ביטול ההגבלות והפיקוח) כדי לספק את שאיפתם לסימנייה-כר אלה של עליונותם. לחץ כשרון-המכירה של הארצות העשירות והפרסטיזיה הבאה עם רכישת מוצרי-מותרות מובהקים (מכוניות קדילק, מכשירי טלביזיה וכו') הוסיפו על חומרת התופעה...“

*

אם הבאנו ציטטות אלו באריכות אין זה אלא כדי לבסס את ההנחה שגורמים כלכליים כבדי-משקל הם המעצבים בעיקר את דמות הבניה האמידה והעשירה כיום. גורמים אלה יצרו מושגים, הלכירוהו והרגלי-חיים שבהכרח השפיעו על דמות בנייני הציבור הרפרונטטיביים, עוררו חתירה לפאר הדר לעומת פשטות עניינית והביאו לידי הונחת הצרכים במוסדות-ציבור עממיים. גם אצלנו אפשר לעמוד על הניגוד העצום בין הפאר והרווחה של „היכל התרבות“, בנייני-האומה, האוניברסיטה, בתי-החולים המרכזיים וכו' — המיצגים מוסדות וגופי-ציבור הצמאים לפרסטיזיה — לעומת בתי-הספר, גני-הילדים, המרפאות, משרדי-הממשלה המיועדים לקהל הרחב, בתי-המשפט, בנייני הדואר, המשטרה וכו' (החלוקה היא גם בין בניינים המוקמים

בתרומות מחו"ל לעומת בניינים המוקמים בכספי משלם-המסים). לא מעט דובר אצלנו על הסנוביזם שהשתלט על צדדים שונים של חיינו, אלא שגם את הופעתו ופריחתו של סנוביזם יש להסביר על בסיסן של תופעות-יסוד כלכליות וחברתיות.

אם ננסה לסכם בקיצור (ובפשטנות) את סימניה-הפך של הארדיכלות העשירה — נמצא שהיא לוקה, קודם-כל, בהיעדר אופי רציונלי כבסיס ראשוני, שהיא שואפת להשגי פרסטיז'ה יותר מאשר להשגי הגיון, שהיא משופעת שפע של אמצעים טכניים, חמרים מגוונים ויקרים, שטחי-בנין וחלקי-בנין בלתי-הכרחיים ואפילו בלתי-דרושים, ושהיא משתדלת להתאים את עצמה לדפוסים המקובלים בעולם הרחב כדפוסים מפוארים המעניקים פרסטיז'ה.

מקורות ההשראה המקובלים כיום ביותר ברחבי תבל, וגם אצלנו, הם ברזיל וארצות-הברית, וכדאי לעמוד כאן בקצרה על מהותם.

התהליך המתואר בראשית דברים אלה חל בברזיל במהירות מסחררת. לאחר שפרצו את חומות המסורת השיגו ארדיכלי ברזיל, המוכשרים עד מאד, הכרה וכבוד בארצם ובעולם כולו. אולם עם שעלתה קרנם בארצם נרתמו חישה-מהר לתיכנון מגורים ומוסדות למיליונרים. תכנית עיר-הבירה החדשה ברזיליה, המוקמת עתה, מתוכננת לראווה, להדהמה ולהאדרת קרנה של הממשלה המקימה אותה, תוך זילזול מוצהר בפרימאט של העקרון הרציונלי. עיר זו אפשר לדמות למעשה-פרעה אך בשום אופן לא למעשה יישובי של חברה דמוקרטית המעוניינת בסיפוקם של צרכים עממיים.

גם בארצות-הברית ניכר תהליך זה של פריחת הארדיכלות החדשה ורתמתה בעיקר לצרכי הבניה העשירה. מכאן הנחשלות המפורסמת של ארה"ב בתיכנון-ערים לעומת ארצות אירופה. אולם יש לציין שהמסורת הרציונלית-החרשתית, המושרשת בהכרתם של תושבי ארץ זו, שמה סייג לתופעת ההתדרדרות במדרון של אירציונליות.

לעומת ארצות אלו הרי בארצות סקנדינביה, בהולנד ובארצות אירופיות אחרות הבנייה העממית היא אמידה, אך בלא התנשאות. הואיל והשיכונים מבוססים שם על הלוואות ממשלתיות גדולות ונוחות (בשבדיה עד 96% מתקציב הבניה!), השיכון האמיד הוא חסר פאר. בגלל חלוקה קטבית פחות של ההכנסה הלאומית יש פחות תופעות ביזבון אצל העשירים. מכאן התפתחותם של מושגיריסון ונטיה לפשטות בעלת איכות משובחת, לא לשפע ולהידור.

אצלנו חל בשנים האחרונות שינוי מהפכני בהרכב האוכלוסיה ובאפיה, ועם זאת גשתנה לחלוטים גם אופי האוכלוסיה הוותיקה. חל קיטוב בין מעמדות שונים, והחילוק ביניהם גדל והולך. יש ישראל א' וישראל ב', יש שיכון-עולים ושיכון-חסכון-לבנין; יש בתים משותפים של רמת-גן וגבעתיים, ולעומתם — בנייני-פאר יקרים ברחובות מסוימים של ת"א; יש שיכונני-פרוורים ויש שכונות של "חווילות"; ועל הכל — יש נדידה מתמדת ובלתי-נמנעת מן הנמוך אל הגבוה, מן הבית המשותף הישן — לחדש, מן הבית המשותף — אל ה"חווילה", שנעשתה סימן-הפך למעמד של כבוד ושל רווחה כלכלית ונתקשטה כבר בסימניה-הפך של מותרות, שאין להם ערך שימושי אך הם חשובים עד מאד כסמלים של מעמד חברתי.

תופעה זו לא יכלה שלא להשפיע, אם ביודעים ואם בלא יודעים, על מושגיהם של רבים מקברניטי האוכלוסיה, מנהלי המשרדים והמוסדות, וכמובן גם על מושגיהם של ארדיכלי הארץ.

ברור כי אין המדובר כאן בכשרונם או ביכולתם המקצועית של ארדיכלי הארץ כי אם באופי החברתי של יצירתם. היכולת הארדיכלית של ארצנו היא כיום מן המשובחות בעולם, אולם ארדיכלי הארץ הושפעו מן התהליכים החברתיים והכלכליים המתוארים למעלה ולא עמד בהם הכוח לרסן כהלכה את התופעה החברתית ההרסנית, שעודנה בראשיתה.

יותר ויותר אנו מוצאים נסיגה מן ההשקפה הרציונלית, המסולקת הצדה כ„דוגמתית“ כביכול. יותר ויותר נפוצה הגישה הסנטימנטלית (המוסווית), הצורתית, המוצגת לראווה, המבקשת ליצור „אווירה“, „רושם“, להפגין באמצעות בניינים וערים משמעות שונות. יותר ויותר מתרווח הרצון „להשאיר ירושה ארכיטקטונית“ לדורות הבאים בדמות חזותית ולא דווקא לתת סיפוק מלא לצרכים האמיתיים של הדור הזה.

באחדים מן „השיכונים לדוגמה“ המוקמים כיום בארצנו בולטת הנטיה להתרכז בעיקר בדמות החזותית, לפעמים תוך התעלמות מן הצרכים היסודיים ביותר של האדם במגוריו ובשכונתו. בנייני-קומות מוצעים ונבנים כיום לא מתוך שיקול רציונלי כי אם מתוך שאיפה למונומנטליות, ל„סילוואטה“ של העיר, ודבר זה נעשה למרות היוקר המופרז של כל דירה בבנין מרובה-קומות לעומת מחירה של אותה דירה בבית רגיל. בניין הכור האטומי שהוקם בשפלת החוף (הכוונה לבנין בלבד, ולא למיתקנים!) הוא גילוי מובהק לנטיה זו. תכנית בנין זה הוזמנה משום-מה אצל ארדיכל ידוע בארצות-הברית, והוא תיכנן אותו ברוח בנין מצרי קדום (!) עם סיבוכים פסבדו־קונסטרוקטיביים, המיקרים אותו במידה רבה, ובכוונה גלויה להפוך מעבדה מדעית מובהקת זו למעין מקדש־אנדרטה לראווה ולעשיית רושם. אלו הן דוגמות אחדות מן הבולטות. גישה זו הולמת את הלך-הרוח הנפוץ והולך בין המנהלים, אנשי השלטון והשכבות האמידות, וכן את האידיאולוגיה של הכלכלה ה„חפשית“ בעולם.

הציבור, המופתע כיום מן הצורות החדשות המשופעות עליו, הוא שיבוא, בסופו של דבר, בכתב-האשמה חמור נגד המתכננים ושולחיהם על שאינם פותרים בעיות של ממש, על שהם עוסקים בתפאורה גרנדיוזית במקום שנדרש מעשה שקול ומנומק.

הארדיכל ויתר על המנהיגות הרוחנית שהיתה בידו לפני כשלושים שנה. איש לא גזל מנהיגות זו מידו; היא הושמטה מעצמה. הארדיכל בארצות רבות, ובכללן גם בארצנו, חדל להיות מנהיג והוגה רעיונות לקידום החברה במלואה. הוא הפך „עושה תכניות“ מוכשר ומצלחה, אך ויתר על התפקיד הקשה וכפוי-הטובה של פתרון בעיות. הוא חדל לבקש ליצג את המוני-העם האילמים וכיום הוא רק ממלא שליחיות המוטלות עליו ע"י בעלי-היכולת המומינים תכניות — אם פרטים ואם מוסדות או גופי שלטון — ובהכרח הוא מושפע מחליפות הלך-רוחם.

מיכאל קון